

K problému počátku raněfeudálních emporových kostelů u nás

Rudolf Turek

Problém odrazu feudalizace naší společnosti v hmotných památkách, jenž zároveň zasahá do metodiky archeologie i dějin umění otázkou, pokud mohou být tyto památky přímými prameny ke studiu tohoto procesu, je velmi složitý a mnohoznačný. Nicméně rysují se již dnes některé náznaky možnosti pozitivního řešení; a jsou to především památky kultovního charakteru, jež nám skýtají oporu takového pozorování. Lze-li např. v proměnách výpravy hrobů našich předků od 7. století n. l. spatřovat jisté doklady společenské diferenciacel¹ nebo mohou-li některé jevy na našich hradiskách vésti k námětům pro studium různých fází tohoto procesu,² lze-li konečně v samé christianisaci jako přijetí ideologie feudalismu vidět zřetelný projev vývojové tendence, tím spíše může nám prospět stavební povaha a často i sama existence křesťanských chrámů u nás. Otázka je velmi složitá, neboť na Velké Moravě nelze ještě mluvit o feudalismu v plném smyslu slova, nýbrž spíše o značném pokroku jižní Moravy smě-

¹ Tato otázka stala se součástí diskuse na stránkách Českého lidu v r. 1951; zde srv. zejm. J. B o h m, *K otázce vzniku feudalismu v českých zemích*, 162—180, a F. G r a u s, *O vznik feudalismu v českých zemích*, 282—285. Nové shrnutí této problematiky z historického hlediska přináší F. G r a u s, *Říše velkomoravská, její postavení v současné Evropě a vnitřní struktura*, Konference o Velké Moravě a byzantské misi Brno - Nitra 1.—4. X. 1963 (referáty), Nitra 1963, 5—74, zčásti i v kritickém hodnocení Literatura k dějinám Velkomoravské říše a k misi byzantské (cyrilometodějské) I, ČSCH XII, Praha 1964, 389—396; srv. též R. T u r e k, *K otázce počátku feudalismu v Evropě*, Študijné zvesti 14, Nitra 1965, v tisku. Lze-li se se značnou skepsí postavit k otázce usuzování na podkladě rozdílnosti eventuálně bohatství hrobových milodarů (srv. zejm. F. G r a u s, *O poměr mezi archeologií a historií — K výkladu nožů na slovanských pohřebištích*, Archeologické rozhledy IX, Praha 1957, 535—553, a též, *Říše velkomoravská* 17—21), je naopak dosti pravděpodobné, že vznik pohřbívání v mohylách je pro některé slovanské oblasti jedním ze znaků společenské diferenciacel (tímto problémem se zabývám ve statí Problémy slovanských mohyl v Čechách, Slavica antiqua XII, Poznaň 1965, v tisku).

² Od počátečního zjednodušujícího pohledu na tuto otázku (*Pravěk Československa*, Praha 1960, 436, srv. připomínku M. Štěpánka v recenzi ČSCH 9, Praha 1961, 597) odkláním se dnes k názoru, že projevem uplatňování se feudálních vztahů jsou až proměny ve struktuře hradisek, jež pozoroval již J. B r a n i š, *Staročeské hrady*, Praha 1909, 15, a jež novými výzkumy sledujeme čím dále tím zřetelněji; srv. moje *Čechy na úsvitě dějin*, Praha 1963, 132—137.

rem k feudalismu;³ ostatně již problém vzniku mnoha velkomoravských staveb, dnes známých, nelze řešit přímočaře a nelze jednoznačně rozpoznat knížecí nebo družinnické založení jednotlivých kostelů. Více opor máme až v raněfeudálním státě českém.

Tu patří k výrazným projevům feudalizace naší společnosti častý výskyt románských emporových kostelů; myšlenka, oddělit donátora a případně i osoby jemu blízké od ostatních účastníků bohoslužby, mohla vzniknout jen v prostředí, kde donátor hrál zároveň roli feudálního pána. Setkáváme se s nimi zvláště ve dvanáctém věku, kdy se u nás výrazně projevují i počátky feudální rozdrobenosti; jak kníže, tak drobný feudál měl svůj vyhrazený prostor jak v pražské sídelní aglomeraci, tak na českém venkově ve svých dvorcích. V. Birnbaum studiem domácích památek ve světových souvislostech, opřeným o materiál písemný i umělecko-historický, první rozpoznal příslušnost emporových kostelů k feudálním dvorcům, jakýmsi primitivním falcím; v Praze zdůraznil zvláště příklad tzv. Jarošova dvorce. Nemůžeme mít ovšem na mysli falce, jaké pro císařská sídla vytvářela na evropském západě renesance karolinská; vzory nutno hledat v daleko jednodušší falci otonské, jež se od 10. věku šířila ze saského prostředí po střední Evropě. Profánní i církevní basilikální stavby, různě spojované celými soustavami ochozů a chodeb, ustoupily v otonském období výrazné tripartici jednoduchých objektů: paláce, kaple a věže. Také na českých dvorcích 12. století souvisel zděný kostel s obytným „palatiem“, jež bylo častěji dřevěné než kamenné, a s věží-donjonem, často též dřevěnou. Právě pro svou kamennou stavbu se zachoval zpravidla jen kostel, avšak s výraznými stopami vchodu na emporu zvenčí. Zcela z kamene byly zbudovány u nás asi jen falce knížecí a biskupské; jejich dochovaným reprezentantem v našich zemích jsou pražský a spíšský hrad z románské doby nebo biskupská vileggiatura v Horšovském Týně z doby počínající gotiky. Dřevěné falce drobnějších feudálů, s chrámcí a oddělenou emporou v patře, lze datovat do téhož časového rozmezí; od kostelů s chrámovou vížkou, jako byl asi už od 11. věku kostel sv. Petra v Poříčí n. Sáz., jde vývoj k mohutným věžím připojeným ke chrámu, jako např. ve Svojšíně či u sv. Jiljí v Milevsku, nebo ke srostlící obou prostorů jako ve Vinci, a posléze k branné chrámové věži s velkou obytnou síní, jak ji v polovině 13. věku vidíme v Kyjích.⁴ Z 12. století pocházejí i patrové

³ Výstižně charakterisoval tento vývojový stupeň na jižní Moravě 9. věku již V. Vaněček, *Prvních tisíc let ...*, Praha 1949, 78; další bádání se k obdobnému pojetí stále v různých obměnách vrací.

⁴ V. Birnbaum, *Románská Praha*, Ročenka Kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1923, Praha 1924, 3—26; též, *Románské emporové kostely v Čechách*, Sborník k jubileu K. B. Mádl, Praha 1929, 49—60; též, *Dvorec Jarošův, Kniha o Praze*, Praha 1931, 5—15; též, *Románské umění — Architektura, Dějeptvůtvárného umění v Čechách I*, Praha 1931, 21—43.

chrámce, kde horní prostor byl vlastně rozšířenou emporou jako v císařské falci chebské;⁵ známe takové objekty i v sídlech drobných českých feudálů v Záboří n. L. nebo v Blatné.⁶ Kamennou falc drobného feudála, jež teprve pozdější přestavbou dostala ráz bloku, známe ze Skalné na Chebsku.⁷

Badateli, sledujícímu počátky feudální společnosti u nás, vyvstává otázka, kdy a za jakých okolností se tyto tři druhy staveb objevují u nás poprvé. Vzhledem ke stavebnímu rázu petrského kostela v Poříčí n. Sáz. i k zlomkovému zachování románské architektury u nás, zejména ovšem k předpokládanému zmizení jednoduchých a pro pozdější doby málo reprezentativních budov 11. století, lze se domnívat, že už v 11. věku takové budovy existovaly; máme dokonce písemnou zprávu o soukromém založení kostela knížecím družinníkem těsně po polovině století. Je to Kosmova zmínka o kostele, který si na počátku vlády Vratislava II. r. 1061 dal vysvětit v bílinském podhradí správce tamního knížecího hradiska Mstiš; ze zprávy nelze ovšem určit stavební typ kostela, budova se nezachovala ani dosud nebyla zjištěna výzkumem. Nevíme-li tudíž, zda šlo o kostel emporový, pro naše úvahy je důležitý právě ten fakt, že v polovině 11. věku bylo možné soukromé založení, a to význačným členem knížecího správního aparátu. Kosmas uvádí Mstiše s rudimentem genealogie a s řadou vlastností charakterisujících přednosti osob vysoce postavených (*Mstis comes urbis Beline, filius Boris, vir magnae audaciae, maioris eloquentiae, nec minoris prudentiae*); jeho charakteristiku dokresluje i vynikajícím postavením jeho nástupce jako prvního v knížecím paláci (*qui tunc temporis primus erat in palatio ducis*). Právě v této době objevuje se u Kosmy několik takových genealogií, např. hned u Mstišova nástupce Kojaty syna Všeborova a k r. 1088 zvláště výrazně u Benedy, kde vedle otce Juraty je jmenován zakladatel rodu Tas (*ex lurata natus, cui primus Taz fuit avus*); lze to pokládat za výmluvný doklad počátků feudální šlechty.⁸ V jednom nás ovšem nechává zpráva Kosmova bez odpovědi, totiž zda měl Mstiš u svého kostela v podhradí i dvorec; naopak, mluví jen a jen o kostele, zdůrazňujíc zároveň knížecí majetnictví hradiska (ve fingoané řeči Mstišově; *dux est et dominus, de civitate sua faciat quod sibi placet; quod autem mea ecclesia hodie habet, auferrendi dux potestatem non*

⁵ O. Schürer, *Die Kaiserpfalz Eger, Denkmäler deutscher Kunst — Die deutschen Kaiserpfalzen II*, Berlin 1934; též, *Geschichte von Burg und Pfalz Eger*, München 1934.

⁶ J. Braniš, *Dějiny středověkého umění v Čechách I*, Praha 1892, 38—43; K. Fiala, *Zbytky kaple románské v zámku blatenském*, Památky archeologické XXXV, 1926/7, Praha 1927, 589—596.

⁷ E. Šamánková, *Románské stavby v okruhu Chebu a Nepomuku*, Zprávy památkové péče XVI, Praha 1956, 235—239.

⁸ Vyd. R. Koepke, *MGH XI*, Hannover 1851, 79, 94; J. Emler, *FRB II*, Praha 1874, 94, 120; B. Bretholz, *MGH-SS, NS II*, Berlin 1923, 111, 144.

habet). Zda a kde měl Mstiš jako donátor vyhrazeno ve svém kostele své místo, nevíme. Je nasnadě, že tam, kde tvořil kostel součást dvorce, se hodila k takovému účelu nejlépe empóra. Nemusela být vždy kamenná; výmalba kostelíka sv. Klimenta ve Staré Boleslavi (ovšem nikoli ve dvorci, ale při kolegiálním chrámu, založeném Břetislavem I. na starším knížecím hradisku, tedy snad v kapli čelného kapitulního funkcionáře nebo kapli určené pro donátora nebo vznešeného příznivce kapituly) je výmluvným dokladem existence dřevěných empor.⁹ Empóra není ovšem až znakem románské architektury; i v našich starších památkách setkáváme se s principem empory. Bude věcí kritické úvahy především vyšetřit jejich podstatu; vesměs jde o archeologicky nebo rozborem zdíva zjištěné podklady ideální rekonstrukce objektů, ve své původní podobě a funkci radikálně přestavěných nebo zaniklých. Druhým úkolem bude pokusit se o rozbor, nakolik jde vskutku o emporové nebo patrové kostely jako projevy snahy oddělit feudálního pána od jeho poddaných při bohoslužbě. V této předběžné studii nemůže ovšem ani zdaleka jít o nějaké řešení problematiky; za dnešního stavu poznání nemůže přinést nic než přípravný materiál, který spolu s výsledky dalšího výzkumu přispěje teprve v budoucnu k řešení úloh, právě naznačených.

Rozdělení celého nebo části chrámového prostoru může mít již od počátku pokřestění našich zemí zhruba trojí teoretickou příčinu: důvodem může být buď snaha oddělit hrobní a bohoslužebný prostor, buď nutnost vyhradit část prostoru duchovenstvu nezúčastněnému aktivně na bohoslužebném úkonu, nebo konečně potřeba zdůraznit nadřazenost feudálního pána vyhrazením odděleného prostoru pro něho. Teprve od otonské doby přistupuje příčina čtvrtá, vůle zřídít pod hlavním oltářišťem druhý bohoslužebný prostor — kryptu. Zdá se, že v prvních dobách českého křesťanství se uplatňovaly především první dva motivy. Mnoho ovšem záleží na správné rekonstrukci zaniklých objektů i na zvážení historických souvislostí. Jedním z nejstarších případů, kdy lze předpokládati dvoupatrovou dispozici, je chrámek v Modré u Velehradu; na pravděpodobnost patra soudí J. Cibulka, používá analogie klášterního chrámu v Brétigny. Kolem pojetí J. Cibulky, zvláště pokud jde o možnost survivalů praxe irsko-skotských mnichů, rozvinula se již čilá diskuse, v níž vedou otázky obecně historické a chronologické; pokud jde o stavební charakter památky, soudím, že autor plně odůvodnil svou základní thésí o původu dispozice.

⁹ Ed. Šittler, *Kostelík sv. Klimenta ve Staré Boleslavi a románské fresky v něm objevené*, Pam. arch. XIX, 1900/1, Praha 1902, 1—22, 73—80; A. Podlaha — Ed. Šittler, *Soupis památek historických a uměleckých v království českém XV, Pol. okres karlínský*, Praha 1901, 63—69; A. Matějček, *Nástěnné malby v kostele sv. Klimenta ve Staré Boleslavi*, ČSPSČ XXXI, Praha 1923, 102—108; týž, *Románské umění — Malířství, Dějepis výtvarného umění v Čechách I*, Praha 1931, 60—83.

Zvláště poukaz J. Pošmourného na různé měřítko obou staveb v této souvislosti nemá významu argumentu; K. Hirsmentzelovo vyobrazení stavby z barokní doby, kdy ještě stála, nasvědčuje patrové dispozici. Ježto jde v každém případě o kostel misijního charakteru, lze nejspíš očekávat důvody plynoucí z potřeb sboru duchovenstva.¹⁰ Druhý případ je z Čech; jde o kostel v předhradí pozdějšího pražského hradu, jež objevitel I. Borkovský pokládá za legendární Bořivojův mariánský chrám. Tento výklad nebyl dosavadní diskusí otřesen; také autorova interpretace první — Bořivojovy — fáze stavby jako budovy patrové s hrobkou v dolní části a bohoslužebným prostorem v patře (na rozdíl od druhé, Spytihněvovy fáze s jediným, tj. bohoslužebným prostorem a malým dvojitým hrobem v zemi) je plně odůvodněna. Kostel jeví se tudíž ve své první fázi jako typický doklad hrobní funkce přízemí a bohoslužebné úlohy patra, jak se v pozdním románském slohu projevuje především ve stavbě karnerů.¹¹ Dalším problémem je Václavova svatovítská rotunda na pražském hradě; J. Cibulka zde rekonstruuje ochoz uvnitř válce hlavní lodi. Ač se nezachovaly pilíře tohoto ochozu — v terénu silně porušeném pozdějšími stavbami není to nic divného — pro správnost této rekonstrukce jasně mluví schodiště, bezpečně zjištěné; ostatně i pozdější přístavba na západě, o níž mluví Kosmas při příležitosti boření rotundy pro Spytihněvovu basilikální stavbu k r. 1060 jako o mausoleu sv. Vojtěcha, byla asi patrová. Předpoklad ochozu je tudíž jistě správný; tak zde přirozeně pokračuje antický princip přízemního i patrového ochozu při centrální stavbě, jenž od ravenského San Vitale vyzařuje jak do byzantské, tak do karolinské architektury, aby se nakonec přes San Donato v Zadru (a přes — dosud neobjevené — spojovací články na Velké Moravě?, nikoli ovšem přes dosud

¹⁰ J. Cibulka, *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*, Monumenta archaeologica VII, Praha 1958; týž, *Zur Frühgeschichte der Architektur in Mähren (800—900)*, Festschrift Karl M. Swoboda, Wien - Wiesbaden 1959, 55—74; týž, *První tři velkomoravské kostely objevené na hradišti u Mikulčic, jejich význam a otázka Metodějova hrobu*, *Soluňští bratři*, Praha 1962, 87—159; týž, *Grossmährische Kirchenbauten, Sancti Cyrillus et Methodius — Leben und Wirken*, Praha 1963, 49—117; z polemické literatury viz zejm. recenzi Cibulkovy práce z r. 1958 F. Graus, ČSČH 7, Praha 1959, 478—485; V. Vavřínek, *K otázce počátků christianisace Velké Moravy*, *Listy filologické* VII (LXXXII), Praha 1959, 217—224; V. Kotrba, *Církevní stavby Velké Moravy*, *Umění* XII, Praha 1964, 325—361; J. Pošmourný, *Chrám cyrilometodějské na Velké Moravě*, *Umění* I, Praha 1953, 42—60; týž, *Stavební umění Velkomoravské říše*, *Architektura ČSSR* XX, Praha 1961, 129—135; týž v recenzi Cibulkovy práce z r. 1962, *Pam. arch.* LIV, Praha 1963, 502—507.

¹¹ I. Borkovský, *O počátcích pražského hradu a o nejstarším kostele v Praze*, Praha 1949; týž, *Kostel Panny Marie na pražském hradě*, *Pam. arch.* XLIV, Praha 1953, 129—200. Námitky J. Cibulky, *Templum sanctae Mariae, Kniha o Praze 1958*, Praha 1958, 25—46, jsou bezpodstatné; I. Borkovský je vyvrátil na podkladě důkladného topografického rozboru pražského hradiště v práci *K otázce nejstarších kostelů na pražském hradě*, *Pam. arch.* LI, Praha 1960, 332—387.

známé jednodušší velkomoravské rotundy) odrazil až na pražském svatovítském chrámu první půle 10. věku. Tento stavební typ mohl se dobře hodit jak potřebám sboru kněžstva, tak tendencím přemyslovského knížecího dvora stejně, jako bylo už v karolinské době např. u oktogonu cášského.¹²

A tak skutečná empora, bezpečně zjištěná, vstupuje na naši půdu v kapli knížecího prostředí slavníkovského na hradisku v Libici n. Cidl. Datování této stavby je opřeno několika body; souvisí s úpravou vnitřního hradiska, jejíž průběh v západní části tohoto objektu je datován denárem bavorského typu, jenž jako tzv. „Nachmünze“ podle ražby Jindřicha II. bavorského může pocházet z doby od poloviny padesátých do počátku sedmdesátých let 10. věku, spíše blíže k datu prvnímu. Budova stojí ve východní, knížecí reprezentační části vnitřního hradiska, s jejímiž objekty bylo asi započato v první etapě této úpravy; navázání na půdorys falcké kaple ve Werle, avšak dokonalejší ráz půdorysu libického, jenž odpovídá kánonu klasických otonských staveb jako Gernrode, Hildesheim nebo Wallbeck, svědčily by asi na rozhraní padesátých a šedesátých let. Je možné, že zmatená zmínka Brunonovy vojtěšské legendy o prvním biřmování Vojtěchově v Libici je reminiscencí na nějaké biskupské funkce, jež vykonával Adalbert Magdeburský při své návštěvě Libice v r. 962; není vyloučeno, že právě tehdy libický kostel vysvětil. Zánik kostela v r. 995 je bezpečně doložen jak zřetelnými stopami požáru (ožehnutí a neobnovení chrámové podlahy, oprýskání nápisových desek v jz. rohu transeptu), tak použitím stavebního detailu z rozbořeného chrámu v substrukci základů obytného „paláce“ 11. věku. Doba trvání emporového kostela lety ca 962—995 je tedy určena téměř bezpečně.¹³ Budova má hned tři empory. Dvě stály na dvojicích zděných arkád v křídlech příčné lodi; jižní byla

¹² K. Hilbert, *O nálezech rotundy Václavovy*, Svatováclavský sborník I, Praha 1934, 220—229; J. Cibulka, *Václavova rotunda svatého Víta*, tamtéž 230—685. Další rekonstrukční pokusy, jež jeví snahu o kompromis zjištěného stavu s vírou v primitivnost staré české architektury, není zde třeba uvádět.

¹³ R. Turek, *Nový výzkum libického hradiště*, Archeologické rozhledy II, Praha 1950, 93—98; též, *Výzkum hradiště v Libici nad Cidlinou*, Časopis Národního musea — oddíl věd společenských CXXII, Praha 1953, 19—29; též, *Slavníkovská a vršovská Libice*, Praha 1954; též, *Architektura v pravěku a v době předrománské*, Architektura v českém národním dědictví (red. Zd. Wirth a A. Müllerová), Praha 1961, 29—35; též, *Der Burgwall Libice und seine Bedeutung im Rahmen der polnisch-böhmischen Beziehungen des 10.—11. Jahrhunderts*, Slavica antiqua X, Warszawa - Poznań 1963, 207—247. Datování a interpretace chrámu dosud nenarazily na diskusi; jen *Umělecké památky Čech*, Praha 1957, 417, mají bez jakéhokoli odůvodnění datování „patrně z poč. 11. stol.“, jímž se však při smutně proslulé nepřesnosti této publikace netřeba dále zabývat. V datování denáru ze západní části hradiska zdůrazňuje Kr. Turnwald, *Nález tzv. následního denáru na Libici v r. 1949*, Numismatické listy XI, Praha 1956, 1—12, spíše sedmdesátá léta, ale dosavadní zkušenosti s „řezenským“ typem denáru mluví vesměs spíše pro dobu brzy po r. 955.

můstkem, z jehož pilíře zbyl mělký základ zděný na výbornou maltu, spojena s dřevěnou knížecí residencí, severní byla přístupná po dřevěném točitém schodišti vně budovy, z něhož zbyl eliptický základ vřetena. Třetí, nejmenší empora byla v západní části lodi; byla dřevěná, jak jasně svědčí maltová podezdívka obdobná podlaže dřevěného ochozu při severovýchodním obvodu chrámu, a měla zřejmě též charakter jako empora nejbližší analogie této stavby, zmíněné už falcké kaple na hradě Jindřicha I. Werlaon (dn. Werla). Situace ve Werle byla jiná než v Libici a kaple tam tvořila východní pokračování komplexu budov falce; v Libici byl slavníkovský „palác“ jižně od kaple, takže knížecí emporou byla empora jižní. Severní a západní empora sloužila pak asi družinníkům nebo duchovenstvu, ač její použití pro další členy rozvětvené knížecí rodiny (Slavník měl nejméně 7 synů) není vyloučeno. Libický chrám neměl kryptu, avšak pouze z ryze technického důvodu; celé hradisko stojí na terasovém písku, jenž je pokryt jen slabou vrstvou zjílovatělého slínu, schopnou pro zachycení základů, takže bylo nutno chrám budovat s použitím navážky (základy prakticky stály na povrchu původního terénu) a prostor pro kryptu nebylo možno zahloubit. Ostatně jako hrobní prostor fungoval zřejmě v Libici chrám jiný (u Mnicha sázavského mluví se o chrámu sv. Bonifáce, podle titulu mohlo by jíti jediné o zasvěcení v době po první emigraci Vojtěchově); falckou kapli ovšem z velké části obklopoval hřbitov staršího původu (od 9. století), jenž ji přetrval (v mladší části byl např. denár Břetislava I. většího střížku, tj. z doby před úpravou mince, tudíž asi z let 1037—1050, velké záušnice a jiný materiál 11. století). Chrám tedy vznikl v místě, kde se předtím pohřbívalo (můstek na emporu byl přímo nad hrobem z 9. století), ale sám byl bohoslužebnou kaplí knížecí. Empora má zde ponejprv svou zřetelnou funkci.

Naše další otonská stavba, pražský klášterní chrám svatojirský, měla již dvojí kryptu, ve východním choru pod kněžištěm a v západním choru pod kúrem jeptišek; tento kúr zůstal ve své funkci i po prodloužení stavby směrem k západu v románském období a byl zbořen teprve při rekonstrukci budovy na sklonku minulého století.¹⁴ Oddělení obou povýšených částí bylo zde diktováno jen důvody církevními, přičemž kúr jeptišek má vyslovený charakter oratoře. Oratoří pro necelebrující součást klášterní komunity byla patrně emporová prostora v západní části kaple, jež tvoří spolu s předsíňkou na západě a přilehlým dormitářem na severu součást

¹⁴ F. Mach — Ed. Šittler, *Oprava chrámu svatojirského na hradě pražském*, Pam. arch. XXIV, 1910/12, Praha 1913, 65—114, 329—362, 401—450, tamtéž XXV, Praha 1913, 49—51, 133—151; J. Cibulka, *Kostel sv. Jiří na hradě Pražském*, Praha 1936; V. Mencl, *Kostel sv. Jiří na hradě pražském*, Památky archeologické — skupina historická XXXII, 1939/40, Praha 1940, 1—13. Rozbory A. Merhautové-Livorové se zatím týkají jen konventu, ne chrámu.

stavebního bloku v dnešní Plzni-Doubravce; dispozice empory včetně jejích oken je i po gotické přestavbě, scelující celý blok v dnešní kostel, dobře patrna. Václav Mencl vidí v tomto bloku klášterík, jenž byl jakýmsi provisoriem potomního břevnovského kláštera, založeným hned po návratu biskupa Vojtěcha z jeho prvního exilu r. 991; oporu má jak ve stavebním charakteru objektu, tak ve zprávě první verze kroniky Přibíka Pulkavy z Radenína. Naproti tomu A. Merhautová-Livorová považuje objekt za hrádek téhož typu jako Skalná; vedle upozornění na způsob vyzdění nároží bloku hledá proti stanovisku V. Mencla i argumenty historické povahy.¹⁵ V posouzení stavebního typu vychází však V. Merhautová-Livorová z několika předpokladů, jež by ovšem ještě měly projít odbornou diskusí. Je to především předpoklad, že oba útvary jsou obdobnými ucelenými bloky; nutno však uvážit, že hrádek ve Skalně se teprve pozdějšími přestavbami stal takovým uceleným blokem, původně šlo i zde o tripartici tří článků, z rozboru E. Šamánkové zcela zřejmou¹⁶, a tudíž o obdobný typ miniaturní falce, jako v ostatních případech v Čechách. V protiváze k tomu je skutečný ucelený blok klášteríku v Plzni-Doubravce něčím zcela odlišným; vnější podobnost nároží nemůže tu hrát roli. Druhým předpokladem je názor A. Merhautové-Livorové, blíže nevysvětlený a nezdůvodněný, že u E. Šamánkové „lokalizace kaple nesouhlasí přesně s jejím původním umístěním“;¹⁷ přes poškození apsidy prolomením pozdějšího průjezdu je totiž dispozice kaple, zjištěná E. Šamánkovou, naprosto zřetelná. Šlo o patrovou kapli, mezi níž a obytným palácem byla věž. Nepřesvědčují však ani historické premisy závěrů A. Merhautové-Livorové; zvláště nelze souhlasit s názorem, že u Pulkavy jde o údaje „do kroniky dodatečně vsunuté“, když dnes díky podrobnému studiu J. Emlera je poměr jednotlivých verzí Pulkavovy kroniky již jasný. Neobstojí ani námitka, že by Vojtěch zakládal klášterík v místě málo bezpečném; naopak překvapuje, že budova vznikla na drobném hradisku, jehož valy jsou přes zničení povrchu novějším hřbitovem dobře patrný. I příklady založení kláštera na zanikajícím hradisku známe u nás v benediktinském prostředí, např. v Rajhradu; v Plzni-Doubravce bude ovšem nutno vzájemný vztah valů a bu-

¹⁵ V. Mencl, *Architektura předrománských Čech*, Umění VII, Praha 1959, 331—353; též, *Plzeň — sedm kapitol z její výtvarné minulosti*, Plzeň 1961, 9, 12—13, A. Merhautová-Livorová, *Poznámky k původu kostela sv. Jiří v Plzni-Doubravce*, Umění XI, Praha 1963, 207—209. Příslušné místo Pulkavovy kroniky viz J. Emler — J. Gebauer, *FRB V*, Praha 1893, 27, rozbor jednotlivých verzí kroniky tamtéž V—XIX. Valy kolem objektu jsme zjistili společně s M. Richtrem.

¹⁶ E. Šamánková na uv. m. 236—238; ač autorka mluví na str. 238 o „srůstání“, uvádí — jak ostatně svědčí i analogie Kaiserwerth, Trifels a Gelnhausen — celý konglomerát správně jako „stavební skupinu“. V Plzni-Doubravce jde naproti tomu o jednotný semknutý útvar.

¹⁷ A. Merhautová-Livorová na uv. m. 209, pozn. 18; srv. E. Šamánková na uv. m. 237—238.

dovy objasnit a celá problematika objektu zaslouží si pozornosti budoucího bádání.

Z předchozích úvah plyne, že prvním bezpečným emporovým kostelem raného feudalismu, v němž šlo vskutku o vyhrazení privilegovaného místa pro donátora, je knížecí falcká kaple v Libici; u ostatních starších i dvou pozdějších případů jde pravděpodobněji o motivy jiné. Budoucímu bádání připadne úkol, najít vztahy a spojovací články mezi touto falckou kaplí a emporovými kostely doby plného feudalismu a feudální rozdrobenosti.¹⁸ Snad bude toto studium i poučné v otázkách postavení libického knížectví v raněfeudálním přemyslovském státě, jehož souvislosti našeho jubilanta již častěji zajímaly.¹⁹ „Temný“ věk jedenáctý, tak důležitý pro studium vzniku drobnějších hradisek a menších feudálních sídel vůbec, musí i v této dílčí otázce dát nám při intensivnějším výzkumu nový zdroj poznání.

En marge du problème des débuts des églises à tribunes construites en Bohême à l'époque de la féodalité naissante

Rudolf Turek

(Résumé)

Parmi les manifestations marquantes de la féodalisation de notre société comptent aussi les églises romanes à tribunes dont l'existence est attestée, dès le début de la désintégration féodale, dans l'agglomération de Prague ainsi qu'à la campagne de Bohême. C'est à Vojtěch Birnbaum que revient le mérite d'avoir reconnu, après avoir étudié les matériaux du pays dans les connexions mondiales, que ces églises avaient toujours été partie intégrante des petits châteaux féodaux, sorte de petits palatinats primitifs. L'église en pierre y touchait au «palatium» d'habitation, qui était plutôt en bois qu'en

¹⁸ Nápadný je i fakt, že dva středočeské emporové kostely — Vrbčany a Žabonosy — vznikly novou výstavbou v místech otonských kostelů; srv. V. Wagner, *Kostel ve Vrbčanech, Cestami umění* (sborník k počti A. Matějčka), Praha 1949, 48—56, V. M e n c l, *Architektura předrománských Čech*, 338.

¹⁹ O libickém knížectví viz zejména V. V a n ě č e k, *Prvních tisíc let ...*, 127—130; na rozdíl od autora se stále domnívám, že základ slavníkovské moci vyšel z východních Čech — vede mne k tomu kulturní příslušnost hradiska, vztah ke Kouřimí a konečně snad i výmluvný název „Charvatská stráň“ u libického hradiska Hradeň. Připouštím ovšem i možnost dosazení Slavníkovců Přemyslovci podobně, jako Jindřichem dosedla na bavorské knížectví větev saské dynastie; o příbuzenství Přemyslovců a Slavníkovců viz Kristián (o těchto souvislostech chystá práci prof. J. Ludvíkovský). — O emporových kostelích viz V. V a n ě č e k, *Dějiny státu a práva v Československu*, Praha 1964, str. 99, o slavníkovském knížectví *tamtéž*, str. 50.

Pierre, ainsi qu'au donjon, également souvent en bois. Les monuments de ce genre qui nous sont parvenus, peuvent être datés du 12e et du premier tiers du 13e siècle. C'est à la même période que remontent les petites églises à étage dont l'espace supérieur était, en somme, formé par les tribunes élargies. Outre la chapelle impériale palatine de Cheb, on connaît des édifices semblables également dans les résidences des petits féodaux tchèques (Záboří-sur-l'Elbe, Blatná en Bohême du Sud). La troisième forme de ces sanctuaires privés de la basse période romane est représentée par les chapelles à tribunes construites à l'intérieur des bâtiments de ces petits châteaux. Jusqu'à présent, on n'a pu les constater que dans la région de Cheb où Mlle Eva Šamánková reconnut ce type à Skalná.

Un problème se pose devant le chercheur étudiant les débuts de la société féodale dans nos pays: à quelle époque et dans quelles conditions ces trois genres d'édifice apparaissent-ils pour la première fois sur notre territoire? Vu l'état fragmentaire de l'architecture romane conservée dans nos pays, on peut supposer que ces bâtiments y aient existé dès le 11e siècle. En s'appuyant sur le renseignement du chroniqueur Kosmas (1045—1125) concernant l'église privée que se fit construire, en 1061, au début du règne de Vratislav II, dans le faubourg de Bílina, Mstiš, intendant du bourgwall princier de cette localité, on peut admettre que ces bâtisses aient existé sur notre territoire dès le milieu du 11e siècle. Cependant, même parmi les monuments plus anciens, on possède des bâtiments où l'on peut constater le principe des tribunes. C'est l'affaire de considération critique de découvrir l'essence même de ces sanctuaires; il s'agit, dans tous les cas, des reconstitutions d'édifices disparus dans leurs forme et fonction primitives ou rebâtis de manière radicale, reconstitutions effectuées à l'appui des recherches archéologiques et de l'analyse de la maçonnerie, et il s'agit aussi d'examiner à quel point ces bâtiments étaient des églises à tribunes ou à étage dans lesquelles la tribune ou l'étage étaient appelés à séparer, pendant le service religieux, le seigneur féodal de ses sujets. Compte tenu de l'état actuel de nos connaissances, la présente étude ne peut apporter, cela va sans dire, que des matériaux préparatoires.

Dès le début du christianisme sur notre territoire, trois causes peuvent être, en théorie, à l'origine d'une division de l'espace total ou partiel de l'église: la tendance à séparer l'espace réservé au culte de l'espace sépulcral, la nécessité de réserver une partie de l'église au clergé qui ne participait pas à la célébration, enfin la tendance à accentuer la supériorité du seigneur féodal par un espace séparé. Ce n'est qu'à partir de l'époque ottonienne que s'affirme la quatrième cause: la volonté de créer sous le chœur un second espace cultuel, à savoir la crypte. Ce sont surtout les deux premiers mobiles qui paraissent s'être affirmés aux débuts du christianisme en Bohême. L'église de Modrá où l'on suppose deux étages, peut être expliquée par des besoins du clergé; quant à la première phase de l'église de la Vierge Marie de Prague, elle présente un spécimen typique de la fonction sépulcrale du rez-de-chaussée et de la fonction cultuelle de l'étage, comme cela apparaît, dans le style roman tardif, surtout dans la construction des «karners». Le principe antique consistant à construire un pourtour au rez-de-chaussée et à l'étage de la bâtisse centrale et qui rayonna, depuis, l'église Saint-Vital de Ravenne, dans l'architecture byzantine ainsi que carolingienne pour s'affirmer, en passant par Zadar sur l'Adriatique (et par des chaînons, à retrouver, en Grande-Moravie), dans la rotonde de l'église Saint-Guy de Prague, ce principe donc pouvait répondre tant aux besoins du clergé qu'aux tendances de la cour princière des Přemyslides. C'était, à l'époque carolingienne, le cas de l'octogone de la chapelle palatine d'Aix-la-Chapelle. Sur notre territoire, c'est la chapelle du milieu princier des Slavnikides, construite au bourgwall de Libice-sur-la-Cidlina, qui comportait la première tribune constatée de manière absolument sûre. En fait, il y avait là trois tribunes. Deux reposaient sur des arcades en maçonnerie groupées par deux dans les collatéraux du transept. La tribune sud communiquait par un petit pont avec la résidence princière en bois; quant à la tribune nord, on y accédait par un escalier en vis de bois. La troisième tribune, la plus petite, se trouvait dans la partie ouest de la nef; elle était en bois et ressemblait par son caractère, à l'analogie la plus proche, à savoir la chapelle palatine au château de Henri 1er de Werlaon (Werla actuel). L'église de Libice que l'on peut

dater — en s'appuyant sur les sources archéologiques et les données de la légende de Saint Adalbert de Bruno — du début des années 960—970, n'avait pas de crypte. La raison en était d'ordre purement technique. En effet, le bourgwall est situé sur le sable et l'on n'a pu creuser l'espace indispensable à la crypte. Pour ce qui est de la seconde bâtisse remontant à la période ottonienne, à savoir l'église conventuelle Saint-Georges au château de Prague, elle comportait déjà deux cryptes: au coeur est, sous l'espace réservé au prêtres, et au coeur ouest, sous l'espace réservé aux religieuses. La séparation de ces deux parties élevées était commandée par des raisons ecclésiastiques. La tribune des religieuses a un caractère prononcé d'un oratoire. Si l'on passe à un autre spécimen, on constate que le rôle de l'oratoire destiné au clergé qui ne participait pas à la célébration, était assumé, à ce qu'il semble, à Plzeň - Doubravka, par l'espace de la tribune dans la partie ouest de la chapelle qui est, avec une petite salle à l'ouest et le dortoir au nord, partie intégrante de l'ensemble fermé. M. Václav Mencl est porté à croire qu'il y avait, dans cet ensemble, un petit monastère abritant provisoirement les religieux du futur monastère de Břevnov. Ce petit monastère aurait été fondé en 991, dès le retour de l'évêque Adalbert de son premier exil. Cette opinion de M. Mencl est corroborée tant par le caractère de construction du bâtiment que par le renseignement de la première version de la Chronique de Pribík Pulkava de Radení. Par contre, Mme A. Merhautová - Livorová estime que ce bâtiment était un petit château de même type que Skalná. Elle attire l'attention sur la maçonnerie du coin de l'ensemble fermé et s'applique, en outre, à opposer à l'opinion de M. Mencl des arguments historiques qui, cependant, n'ont rien de quoi nous persuader. On ne saurait surtout partager l'opinion de Mme Merhautová - Livorová établissant un autre ordre chronologique des différentes versions de la Chronique de Pulkava que celui communément accepté jusqu'ici qui, après les études de J. Emler, ne présente plus de difficulté. Le bâtiment fut construit dans un petit bourgwall dont l'enceinte est encore à reconnaître bien que détruite en partie par le cimetière plus récent.

Il ressort des considérations précédentes que la chapelle palatine princière de Libice est — de façon tout à fait sûre — une église à tribunes remontant à la haute féodalité. Aux futurs chercheurs incombera la tâche de trouver les rapports et les chaînons intermédiaires existant entre cette chapelle et les églises à tribunes de la féodalité à son apogée et de la féodalité en cours de désintégration. On ne saurait exclure que ces futures recherches puissent jeter une lumière nouvelle sur le problème de la situation de la principauté des Slavníkides au sein de l'Etat de la féodalité naissante de la dynastie des Přemyslides, problème qui a déjà plus d'une fois éveillé l'intérêt de M. le professeur Vaněček.